

Predykaty egzystencjalne. 'Być' i 'nie być' w językach afrykańskich

Nina Pawlak

Wstęp

Istnienie jako pojęcie stwarza wiele problemów natury definicyjnej. Sposób, w jaki istnieją przedmioty, cechy, relacje, zjawiska wyraża w języku wiele określeń, ale najczęściej znaczenie to jest kojarzone z czasownikiem 'być'. Próba zinterpretowania znaczenia 'być' na podstawie sposobów jego wyrażania w językach afrykańskich musi uwzględniać fakt, że reprezentacja językowa rzadko sprowadza się w tym przypadku do czasownika 'być', a wiele języków nie ma w ogóle takiego czasownika w zasobie leksykalnym. Niniejsza prezentacja zawiera przegląd typologicznie zróżnicowanych strategii kodowania znaczenia istnienia w wybranych językach afrykańskich¹, natomiast struktury jednego systemu zilustrowane są przykładami z zachodnioafrykańskiego języka hausa.

'Być' kontekstowe

Istnienie mogą wyrażać czasowniki, których znaczenie kontekstowe jest szersze, wskazujące na czas, miejsce, okoliczności, w których obiekt (osoba, przedmiot) istnieje. Do takich czasowników należą m.in. 'mieszkać', 'pozostać'. Dla znaczeń 'być kimś', 'być gdzieś', 'być takim jak' można znaleźć odpowiedniki leksykalne w czasownikach nazywających procesy lub czynności, takie jak 'stać się', 'przybyć', 'siedzieć', 'wyglądać' (Heine 1997: 91). Do cech dość powszechnie notowanych w językach, w tym także w polskim, należy wyrażanie znaczenia 'być gdzieś' za pomocą czasowników zawierających informację o cechach przedmiotu lokalizowanego lub jego aktualnym usytuowaniu, wśród nich 'siedzieć', 'stać', 'leżeć'².

¹ Obszerniejszy opis wraz z przykładami można znaleźć w książce Nina Pawlak, *Języki afrykańskie* (2010).

² Na przykład: 'książka leży na stole', 'butelka stoi na stole'.

Także w wielu językach afrykańskich czasowniki mające określone znaczenie leksykalne służą do wyrażania relacji przestrzennych, w tym znaczenia ‘być, znajdować się (gdzieś)’. W tej roli występuje czasownik *d’yem* ‘stać’ w czadyjskim języku goemai z Nigerii, ale tylko wówczas, gdy obiekt (w przykładzie podanym niżej: dziupla) ma pionowy kształt, natomiast *nt’o* ‘leżeć’ odzwierciedla w tym języku położenie poziome obiektu (tu: kalebasy), np. (Hellwig 2003: 130):

goemai:	<i>la</i>	<i>goot</i>	<i>d’yem</i>	<i>sek</i>	<i>t’eng</i>
	mała	dziupla	stać	korpus	drzewo
	‘w drzewie jest dziupla’				

(Hellwig 2003: 130)

goemai:	<i>d’a</i>	<i>hok</i>	<i>nt’o</i>	<i>nhangoed’e</i>
	kalebasa	ta	leżeć/TENSE	woda/Loc
	‘kalebasa jest w wodzie’			

(Hellwig 2003: 137)

Czasownik ‘być’

W systemach niektórych języków afrykańskich występuje czasownik ‘być’ z odrębnym znaczeniem leksykalnym. Wyróżniają się pod tym względem zwłaszcza języki afroazjatyckie, w których ‘być’ ma często postać czasownika nieregularnego, ze zmianami tematu w formach koniugacyjnych. Także w językach bantu występuje czasownikowy odpowiednik ‘być’, choć i tu notowane są jego odrębności na tle systemu koniugacyjnego czasowników.

Występowanie czasownika ‘być’ nie jest jednak cechą typologiczną pozwalającą grupować języki według pokrewieństwa. Wśród języków semickich arabski ma bogaty zestaw wzorów zdań imiennych, w których nie ma czasownika ‘być’³, podczas gdy amharski w tych samych kontekstach zawiera czasownik; co więcej, w tym języku odpowiedników czasownika ‘być’ jest nawet kilka. *Nāw* ma pełny

³ Za cechę systemową uznaje się obecność w arabskim czasownika ‘nie być’ (*laysa*), który jednak nie ma formy niedokonanej i zaliczany jest do czasowników ułomnych (Danecki 1994: 387; Tritton 1967: 86).

paradygmat koniugacyjny, w tym odrębne formy w liczbie pojedynczej i mnogiej, które są ponadto zróżnicowane według kategorii osoby i rodzaju, np. (Appleyard 1995: 21):

amharski: *nāh* ‘ty (r. m.) jesteś’
 nāš ‘ty (r. ż.) jesteś’

Dodatkowo występują tu formy honoryfikatywne, wzbogacające sieć opozycji formalnych, a więc *nāwo* – ‘Pan jest’, *nāwot* – ‘Pani jest’. Czasownik *nāw* jest odpowiednikiem znaczeń ‘być’ w sensie ‘istnieć’, np. *astemari nāh* – ‘jesteś nauczycielem’ (*astemari* – ‘nauczyciel’).

Znaczenie ‘być’ w zdaniach wyrażających istnienie, znajdowanie się w jakimś miejscu koduje inny czasownik (*allä*), który także odmienia się przez osoby i liczby; odrębnie w tym paradygmacie funkcjonuje ponadto forma uprzejma (Appleyard 1995: 21):

amharski: *allāh* ‘ty (r. m.) jesteś’
 allāš ‘ty (r. ż.) jesteś’
 allu ‘Pan/Pani jest’

Zdanie ‘jesteś w domu’ będzie więc miało postać *ibet allāh* (*bet* [byet] – ‘dom’).

Przykładów paradygmatu niepełnego dostarczają języki berberskie. W kabylskim czasownik *ili* – ‘być’ w formie trzeciej osoby liczby pojedynczej (*illa*) znaczy ‘był’ lub ‘jest, oto jest’, natomiast w siwi zachowały się tylko trzy formy, etymologicznie przypisane trzeciej osobie liczby pojedynczej i mnogiej (*d-illa* – ‘on jest’, *t-tella* – ‘ona jest’, *d-illan* – ‘oni są’), które w zdaniach łączą się także z podmiotem w pierwszej i drugiej osobie, np. (Vycichl 2005: 240):

berberski (siwi): *nīš d-illa Mašra*
 1Sg jest Egips
 ‘jestem (teraz) w Egipcie’

Powszechnie występujący w językach bantu czasownik ‘być’ ma w suahili postać *-wa* (w niektórych czasach występuje jako *-kuwa*)⁴. Czasownik ten wyraża znaczenie ‘być’ w różnych jego ujęciach semantycznych, najczęściej w zdaniach w czasie przeszłym i przyszłym (*nilikuwa mwalimu* – ‘byłem nauczycielem’, *nilikuwa nyumbani* – ‘byłem w domu’, *nitakuwa mrefu* – ‘będę wysoki’)⁵, np. (Podobińska, w Ohly *et al.* 1998: 90):

suahili: *Najum alikuwa kijana wa kiarabu*
 Nadżum 3Sg/PAST/być młódzieniec Gen arabski
 ‘Najum **był** arabskim młodzińcem’

Zdania bez czasownika ‘być’

Jeśli dwa człony nominalne tworzą zdanie, jeden z nich (rzeczownik lub przymiotnik) pełni funkcję orzeczenia (‘być kimś/czymś’ lub ‘być jakimś’), np.:

kanuri: *Músa málám-ndé*
 Musa nauczyciel nasz
 ‘Musa jest naszym nauczycielem’
 (Cyffer 1998: 56)

sandawe: *tsí íáá-sì*
 1Sg dobry-1Sg
 ‘czuję się dobrze’ (‘ja /jestem/ dobry’)
 (Güldemann, Voßen 2000: 118)

W arabskim w zdaniach imiennych oprócz rzeczowników i przymiotników może także wystąpić fraza przyminkowa (‘być gdzieś’), np. (Danecki 1994: 383):

⁴ Prefiks bezokolicznika, czyli klasy 15, zachowują wszystkie czasowniki suahili o rdzeniach/tematach jednosylabowych

⁵ Możliwe są także formy czasownikowe finitywne ze znaczeniem czasu teraźniejszego, np. *siwi msichana tena* ‘już nie jestem dziewczynką’, *nia-miniyo hayawi* ‘wierzę w coś, co nie istnieje’; (informacja Eugeniusza Rzewuskiego).

arabski:	<i>Fāṭima ma'rūfa</i>	b.	<i>innanī fī bayt ahlī</i>
	Fatima znana		ja w dom rodzina
	'Fatima jest znana'		'jestem w domu rodzinnym'

Zdania nominalne, sprowadzające się do zestawienia dwóch członów w określonej sekwencji, są używane w wielu językach jako konstrukcje alternatywne do zdań z odrębnymi wykładnikami predykcji. W językach afrykańskich często stałym elementem takich zdań beczasownikowych jest zaimek dzierżawczy, zaimek wskazujący lub inny wykładnik określoności. W historycznych procesach zmieniających system języka taki stały element może przekształcić się w powierzchniowy wykładnik znaczenia 'być'. W niżej zamieszczonym przykładzie z czadyjskiego języka lele zaimek 'tam' stał się odpowiednikiem 'być' w znaczeniu egzystencjalnym ('istnieć'), używanym także w kontekstach, w których jego podstawowa funkcja deiktyczna jest drugorzędna lub wręcz nieistotna, np. (Frajzyngier 2001: 213):

lele: a.	<i>kùmnó mání</i>
	Bóg tam
	'Bóg istnieje'
b.	<i>díglè káŋ kàsà mání</i>
	rok Det kukurydza tam
	'w tym roku jest (obrodziła) kukurydza'

Czasownik 'być jakimś'

Wyrażanie 'być jakimś' może mieć inną (nienominalną) reprezentację. W językach rodziny nigerokongijskiej (poza bantu) i nilo-saharyjskiej dość powszechnie to znaczenie wyraża czasownik. Reguły łączenia pierwszego członu z drugim opierają się tu na relacjach zgody podmiotu z orzeczeniem, co ilustruje przykład języka ngiti (z Demokratycznej Republiki Konga) i aghem (z Kamerunu) np. (Watters 2000: 195n):

ngiti:	<i>mǎ</i>	<i>m- àndɪ</i>	
	1Pl/excl 1Pl/Subj-chorym być/TENSE		
	‘jesteśmy chorzy’		
aghem:	<i>mwín</i>	<i>’fí-báŋà</i>	<i>nò</i>
	ptak/kl11 kl11-być czerwonym/TENSE Foc		
	‘ptak jest czerwony’		

Także w rodzinie afroazjatyckiej niektóre języki (wśród nich czadyjskie) mają w zasobie leksykalnym czasowniki nazywające cechy, stany, właściwości (m. in. kolory), np. (Frajzyngier 2001: 105):

lele:	<i>indì</i>	<i>dí</i>
	być czarnym	3Sg
	‘on jest czarny’	

Systemowe wzory zdań nominalnych i zdań czasownikowych wyrażających znaczenia ‘być kimś’, ‘być jakimś’ pokazują, że pojęcie ‘być’ jest kodowane strukturą zdania, a nie odrębnym wykładnikiem, a jego aktualną semantyczną wartość wnosi odpowiednik rzeczownikowy, przymiotnikowy lub czasownikowy.

Predykaty nieczasownikowe

Języki afrykańskie wyróżniają się bogactwem leksykalnych odpowiedników ‘być’, które nie są regularnymi czasownikami. Pozwalają one tworzyć orzeczenia charakteryzujące się tym, że morfemy koniugacyjne dodawane zazwyczaj do czasownika (wyrażające zgodę z podmiotem oraz czas lub aspekt) są nieobecne lub ich występowanie jest ograniczone. Od czasowników odróżnia je też składnia zdania, w tym szyk wyrazów, często inny niż ten, który jest charakterystyczny dla zdań czasownikowych. Do takich nieodmiennych odpowiedników ‘być’ zalicza się czasowniki defektywne oraz spójkę (kopułę) i jej szczególnie wariant, tzw. kopułę lokatywną.

Czasowniki ułomne (defektywne)

W języku songhai wyróżnia się kilka odrębnych wykładników leksykalnych znaczenia ‘być’, które nie mają cech regularnych czasowników, ale jednocześnie w zdaniu je zastępują. Do takich quasi-czasowników zalicza się *ti* – ‘być’ (‘stać się’), *goo* – ‘być gdzieś’ (‘znajdować się’), *bara* – ‘być’ (‘istnieć’). Ten ostatni może przybierać niektóre wykładniki kategorii gramatycznych czasownika, np. (Heath 1999: 174n):

songhai (koyraboro senni):

- a. *čin ti ni anniy-aa?*
co jest 2Sg intencja-Def
‘jakie są twoje intencje?’ (‘o co ci chodzi?’)
- b. *hari goo?*
woda być
‘czy jest (tu) woda?’
- c. *hay-aa kaŋ ga bara dee*
rzecz-Def Rel IMPF istnieć Emf
‘rzeczy, które istnieją’

Czasownikiem ułomnym w ewe jest *lè* – ‘być, znajdować się’, występujący zdaniach z obowiązkową frazą lokatywną, np. (Welmers 1973: 308):

ewe:	a. <i>gà lè àfime</i>	b. <i>gà lè àfii</i>
	pieniądze być tam	pieniądze być tu
	‘tam są pieniądze’	‘tu są pieniądze’

W hausa czasownikiem defektywnym o znaczeniu ‘być, znajdować się’ jest *àkwai*, występujący w zdaniu przed podmiotem (podczas gdy w zdaniach z regularnym czasownikiem podmiot poprzedza orzeczenie). Nie przybiera on żadnych morfemów koniugacyjnych, np.:

hausa:	<i>àkwai ruwā?</i>	por. <i>ruwā yānā</i>	<i>ḡātà</i>	<i>hanyā ?</i>
	jest woda	woda 3Sg/IMPF	niszczyć	droga
	‘czy jest woda?’	‘czy woda niszczy drogę’		

Spójka

Spójka (kopuła) jest morfemem nieodmiennym, występującym samodzielnie lub dołączanym do rzeczownika, z którym tworzy zdanie. Może też być jednym z członów zdania imiennego, w którym pełni rolę orzecznika. Jest elementem konstytucyjnym zdania, ale nie czasownikiem, który zastępuje; jest nieodmienna, ale podlega wielu przekształceniom kontekstowym. W joruba spójka ma postać *ni*, natomiast przed samogłoskami innymi niż /i/ przybiera postać *l'*, np. *ilé ni* – ‘to jest dom’, ale *ilé l'ó ri* – ‘to jest dom, który on widział’, gdzie *ilé* – ‘dom’, a *ó ri* – ‘on widział’ (Welmers 1973: 308n). Spójka *ni* może wystąpić także w zdaniach imiennych, ale tu możliwości precyzyjnego zdefiniowania znaczenia ‘być’ są większe, gdy użyje się innego odpowiednika (lub jednego z wielu). W joruba w takich kontekstach może wystąpić *jé* lub *še*⁶, co dodatkowo łączy się z odróżnieniem znaczenia cechy stałej (kategoria lnej) lub tylko okazjonalnej, np. (Rowlands 1969: 152):

joruba:	<i>ó jé ọ̀kùnrin</i>	<i>ó še ọ̀kùnrin</i>
	3Sg być mężczyzna	3Sg być mężczyzna
	‘on jest mężczyzną’	‘on jest męski’
	(‘jest osobnikiem płci męskiej’)	(‘zachowuje się jak mężczyzna’)

Szerokie zastosowanie w tworzeniu zdań z różnymi odpowiednikami znaczenia ‘być’ ma spójka *ni* w suahili. Nie przybiera formów zgody (konkordancji) z podmiotem. Łącząc dwa człony zdania imiennego, może wystąpić między nimi lub na początku zdania, co z kolei ma wpływ na jego interpretację, np.:

⁶ Cytowane źródło (Rowlands 1969) uznaje wszystkie wymienione wykładniki za spójki, słowniki umieszczają je wśród czasowników.

suahili:

a. <i>kitabu</i>	<i>ni</i>	<i>kizuri</i>	b. <i>ni</i>	<i>kitabu</i>	<i>kizuri</i>
kl.7.książka	Cop	kl7.dobra	Cop	kl.7.książka	kl7.dobra
'książka jest dobra'			'to jest dobra książka'		

Kopuła *ni* nie jest jedynym nieczasownikowym wykładnikiem 'być' w suahili. W tej roli wystąpić może zaimkowy wykładnik zgody z podmiotem (tzw. zaimek podmiotowy przyczasownikowy), preferencyjnie używany do opisywania stanów, np. *machungwa ya tamu* – 'pomarańcze są słodkie', gdzie *machungwa* – 'pomarańcze', *tamu* – 'słodkie'. Postać spójki zmienia się tu odpowiednio do zmian morfemów zgody (*ya* odpowiada morfemowi klasy 6, którą reprezentuje rzeczownik *machungwa*⁷). W zdaniach z podmiotem osobowym spójka odmienia się przez osoby, np. *u hali gani* – 'jak się czujesz', dosł. 'W jakim stanie jesteś', *baba yu hai* – 'ojciec żyje', dosł. 'jest żywy' (Podobińska, w Ohly *et al.* 1998: 91).

W języku hausa kopuła zmienia się odpowiednio do rodzaju/liczby rzeczownika, z którym tworzy orzeczenie. Jeśli jest to rzeczownik rodzaju żeńskiego liczby pojedynczej, spójka będzie miała postać *cē*, w orzeczeniach zawierających rzeczownik rodzaju męskiego liczby pojedynczej lub rzeczownik w liczbie mnogiej pojawi się jako *nē*, np.:

hausa:

a. <i>yārō</i>	<i>nē</i>	b. <i>yāriyā</i>	<i>cē</i>	c. <i>yārā</i>	<i>nē</i>
chłopiec	Cop	dziewczyna	Cop	dzieci	Cop
'to jest chłopiec'		'to jest dziewczyna'		'to są dzieci'	

W wielu językach afrykańskich funkcję kopuły pełnią w zdaniach także inne elementy systemu, wśród nich zaimki wskazujące, które jako wykładnik predykcji stają się odrębnym członem zdania, a nie elementem frazy nominalnej, np. w kanuri pozycja zaimka wskazu-

⁷ Dla porównania: *machungwa ni matamu* – 'pomarańcze są (tymi) słodki-mi owocami'. W tym przypadku reguły konkordancji obejmują dwa człony nominalne.

jącego (*ádə* – ‘ten, ta’) względem rzeczownika (*féro* – ‘dziewczyna’) decyduje o jego aktualnej roli i o znaczeniu całego zdania (Cyffer 1998: 56):

kanuri:

<i>ádə</i>	<i>féro</i>	<i>ganá</i>	por.	<i>féro</i>	<i>ádə</i>	<i>ganá</i>
ta	dziewczyna	mała		dziewczyna	ta	mała
‘to jest mała dziewczyna’				‘ta dziewczyna jest mała’		

Kopuła lokatywna

W opisach niektórych języków afrykańskich wyróżnia się kopułę lokatywną jako szczególny rodzaj spójki, używanej do wyrażania znaczenia ‘być gdzieś’. Występuje ona m.in. w językach bantu. W suahili kopuła lokatywna ma postać utrwalonych połączeń zaimków podmiotowych (występujących regularnie w koniugacji z czasownikami) z morfemami klas lokatywnych rzeczowników, a więc w pierwszej osobie (z zaimkiem podmiotowym *ni-*) taka kopuła lokatywna będzie miała warianty *niko* – ‘jestem gdzieś (znaczenie ogólne) lub daleko’, *nipo* – ‘jestem gdzieś (znaczenie dokładne) lub blisko (przy)’, *nimo* – ‘jestem wewnątrz (czegoś)’.

W językach czadyjskich status kopuły lokatywnej ma partykuła *a* w zdaniach z okolicznikami miejsca, np. (Frajzyngier 2002: 234):

bole: *kòún à* *gá* *àmá*
 byk Cop Prep woda
 ‘byk jest w wodzie’

fyer: *ma-á-na*
 3Sg-Cop-tutaj
 ‘on jest tutaj’

Odrębność kopuły lokatywnej na tle innych nieodmiennych predykatów w językach afrykańskich przejawia się głównie tym, że jej użycie oraz forma, jaką przybiera w zdaniu zależy w dużej mierze od okolicznika miejsca, a nie od podmiotu zdania. Języki bantu za pomocą zróżnicowanych form kopuły lokatywnej kodują różne relacje przestrzenne. W innych językach, np. w czadyjskich, nie zmienia się

postać samej kopuły, ale jej użycie obwarowane jest ograniczeniami dotyczącymi połączeń z frazą lokatywną.

Supletywizm form twierdzących i przeczących w predykatkach egzystencjalnych

Supletywizm w wyrażaniu kategorii gramatycznych ma charakter uniwersalny i wiele języków odwołuje się do odrębnych tematów w wyrażaniu zmian o charakterze fleksyjnym czy derywacyjnym⁸. Języki afrykańskie posługują się dość często środkami leksykalnymi w notowaniu zaprzeczenia⁹, co szczególnie wyraźnie zaznacza się w konstrukcjach o znaczeniu egzystencjalnym. Języki posiadające w swych systemach czasownik ‘być’ mają często także regularny czasownik ‘nie być’. Do takich języków należy amharski, w którym zarówno *nāw* – ‘być, istnieć’ jak i *allä* – ‘być, znajdować się’¹⁰ mają swoje formy zaprzeczone z pełnym paradygmatem koniugacyjnym, odpowiednio *aydälläm* i *yälläm*, a więc *astemari aydällähim* ‘nie jesteś nauczycielem’, *ibet yällähim* – ‘nie jesteś (nie ma cię) w domu’.

Powszechne w językach afrykańskich czasowniki ułomne o znaczeniu ‘być’ także mają swoje odpowiedniki leksykalne o znaczeniu ‘nie być’. Na podane wyżej pytanie z języka songhai *hari goo?* – ‘czy jest (tu) woda?’ odpowiedź negatywna brzmi: *hari sii* – ‘nie ma wody’, a na to samo pytanie w języka hausa: *ākwai ruwā?* odpowiedź negatywną jest *bābū ruwā* – ‘nie ma wody’.

Także spójki wymieniane tu w wariantach twierdzących mają swoje warianty zaprzeczone. W joruba *ni* – ‘jest’ na potrzeby znaczenia ‘nie jest’ zostaje zastąpione przez *kó*. W suahili negatywnym

⁸ W językach europejskich takie strategie odnoszą się m.in. do form liczby mnogiej rzeczowników (pol. człowiek – ludzie) oraz zorientowania przestrzennego czasowników ruchu (ang. *go* – *come*).

⁹ Na przykład w języku hausa *so* – ‘chcieć’, *kī* – ‘nie chcieć’, *yīwu* – ‘być możliwym’, *faskara* – ‘być niemożliwym’, *iya* – ‘móc’, *kasa* – ‘nie móc’, etc.

¹⁰ Rozdzielność tych znaczeń nie jest we wszystkich kontekstach zachowana, nie jest więc tak, że w znaczeniu ‘jestem w domu’ nie można powiedzieć *ibet nāh*, tylko częściej używa się *ibet allāh* (Ewa Wołk-Sore).

odpowiednikiem spójki *ni* jest *si*, np. *kitabu si kizuri* – ‘książka **nie jest** dobra’.

Negacja w zdaniach egzystencjalnych może wiązać się z ograniczeniami użycia niektórych morfemów. W suahili takie ograniczenie dotyczy użycia morfemu czasu przeszłego –li- w aglutynacyjnej sekwencji morfemów czasownika (reguła ta dotyczy nie tylko czasownika ‘być’). O ile forma twierdząca czasu przeszłego zawiera morfem –li-, to w formie zaprzeczonej czas przeszły zaznaczony jest morfemem –ku- :

sualili: *Matunda yalikuwa mabivu*
kl6/owoce kl6/PAST/być kl6/dojrzałe
‘owoce były dojrzałe’

Matunda hayakuwa mabivu
kl6/owoce Neg/k16/PAST/być kl6/dojrzałe
‘owoce nie były dojrzałe’

Przedstawione tu osobliwości form zaprzeczonych pokazują, że negacja w zdaniach egzystencjalnych jest w językach afrykańskich zaznaczana wyraźniej niż samo pojęcie ‘być’.

Inne predykaty nieczasownikowe

Do predykatów nieczasownikowych zaliczane są często odpowiedniki znaczenia ‘oto (jest)’. Takie zdania zwracają uwagę rozmówcy na jakiś obiekt lub przedmiot, osobę znajdującą się w okolicy (ze znaczeniem ‘tutaj’). W hausa orzeczeniem pozwalającym tworzyć takie zdania jest *gā*¹¹ (zaliczane często do partykuł), np. *gā yāròn* – ‘oto (jest) chłopiec’, *gā tsōhuwā nān* – ‘oto tutaj (jest) staruszka’. W ewe wykładnik znaczenia ‘być’ *nyé* używany w zdaniach tego rodzaju klasyfikowany jest jako kopuła, np. *ésia nyé gá* – ‘oto są pieniądze’ (*gá* – ‘pieniądze’).

¹¹ Historycznie ten typ orzeczenia nieczasownikowego pochodzi od zdania rozpoczynającego się od czasownika *ga(nī)* – ‘wiedzieć, zobaczyć’ w rozkazniku (‘zobacz’) i frazy nominalnej.

Predykaty egzystencjalne są zróżnicowane pod względem semantycznym, stąd czasownik 'być', który w językach europejskich jest wieloznaczny, nie ma jednego odpowiednika tam, gdzie czasownika 'być' w systemie nie ma lub gdy jego odpowiedniki są zróżnicowane. W typologii znaczeń egzystencjalnych wyróżnia się następujące ich rodzaje (Ceesay 1990: 5):

- – identyfikacja – ‘to jest coś/ktoś’,
- – równorzędność – ‘coś/ktoś jest czymś/kimś’,
- – atrybutywność (deskrypcja) – ‘coś jest jakieś’, ‘ktoś jest jakiś’,
- – lokatywność – ‘coś/ktoś jest/znajduje się gdzieś’,
- – istnienie – ‘coś/ktoś istnieje’,
- – prezentacja – ‘oto jest coś/ktoś’

Jeśli do tej pory była mowa o tym, że języki afrykańskie różnią się pod względem reguł kodowania znaczeń egzystencjalnych od języków europejskich, to warto dodać, że także systemy charakterystyczne dla języków Afryki mają zróżnicowane wzory, które w sposób niesymetryczny korzystają z podobnych środków gramatycznych. Różnorodność wykładników idzie tu w parze z tworzeniem ich znaczących kombinacji na potrzeby wyrażania konkretnych znaczeń. Oto przykład języka bambara, wyróżniającego się bogactwem środków leksykalnych i ich zróżnicowaniem na użytek konkretnych znaczeń. W języku tym 'być' w jego semantycznym wymiarze identyfikacji (a), istnienia/obecności (b), deskrypcji (c) i atrybutywności (d) wyrażane jest odrębnymi wykładnikami. Jednocześnie wykładniki te mają leksykalne odpowiedniki używane w zdaniach zaprzeczonych, czyli 'nie być', np. (Konaré 1998):

a) *don*

muso don – ‘to jest kobieta’

sini don – 'to będzie jutro'

sini don – 'to będzie jutro'

 $t\varepsilon$

muso tɛ – 'to nie jest kobieta'

sini tɛ – ‘to nie będzie jutro’

sini tɛ – ‘to nie będzie jutro’

b) **be**

nene **be** – ‘jest zimno’

here **be** – ‘jest dobrze’

(‘szczęście jest’)

te

nene **te** – ‘nie jest zimno’

here **te** – ‘nie jest dobrze’

(‘szczęścia nie ma’)

c) **ye...ye**

Abi ye muso ye – ‘Abi jest kobietą’

So in ye garasi ye – ‘tamten budynek
jest garażem’

te.....ye

Isa te muso ye – ‘Isa nie jest
kobietą’

So in te garasi ye – ‘tamten
budynek nie jest garażem’

d) **ka**

siniman ka di – ‘film jest ciekawy’

kini ka di – ‘ryż jest dobry’

man

siniman man di – ‘film nie
jest ciekawy’

kini man di – ‘ryż nie jest
dobry’

Predykaty egzystencjalne języka hausa

Środki przewidziane w systemie języka hausa do wyrażania znaczenia ‘być’ są w wymiarze typologicznym podobne do tych, które występują w innych językach afrykańskich. Potwierdza się też reguła, że różne semantyczne aspekty znaczenia ‘być’ odwołują się do odrębnych wykładników leksykalnych lub gramatycznych. Lista wcześniej wymienionych predykatów nieczasownikowych tego języka zawiera czasownik ułomny *àkwai/bābù*, spójkę *nē/cē* i partykułę *gā*. Uzupełnia ją wariant stylistyczny spójki *nē/cē*, czyli *kē nan* oraz alternatywna forma czasownika ułomnego *bābù*, czyli *bā*. Do tej listy należy dodać jeszcze inną partykułę *dā* (taką jak przyimek *dā* – ‘z, razem z’) oraz specjalny rodzaj konstrukcji zdań lokatywnych, zawierający zaimek podmiotowy i wskaźnik aspektu niedokonanego, która w tego typu orzeczeniach zawiera jeszcze nazwę miejsca. Dwie ostatnie konstrukcje są osobliwe o tyle, że nie mają czasownika i w świetle etymologii form, które je tworzą nie powinny być uznawane za pełne zdania. Są one jednak zdaniami i wyrażają znaczenie ‘być’, np. *dā dālīlī* – ‘jest powód’ (‘z powodem’), *sunā gidā* – ‘oni są w domu’ (‘oni/teraz-dom’). Jako strukturalne wzory zdań,

odpowiednio ‘być, istnieć’ i ‘być gdzieś’, rozwinęły się one w języku z form pierwotnie wyrażających inne znaczenia, ale ich rola predykatów egzystencjalnych jest dziś w systemie utrwalona.

Dystrybucja wykładników orzeczeń nieczasownikowych języka hausa, wyrażających różne aspekty semantyczne znaczenia ‘być’, przedstawia się następująco:

a) ‘to jest coś/ktoś’ (identyfikacja): *nē/cē* , *kē nan*¹²

yārō nē – ‘to jest chłopiec’

yārinyā cē – ‘to jest dziewczyna’

àbincinmù kē nan – ‘to jest nasze jedzenie’

b) ‘coś/ktoś jest czymś/kimś’ (równorzędność): *nē/cē* lub zdanie imienne bez spójki

Daudā mālāmī nē lub *Daudā nē mālāmī* – ‘Dauda jest nauczycielem’

yāu àsabàr – ‘dziś (jest) sobota’

c) ‘coś jest jakies’, ‘ktoś jest jakiś’ (atrybutywność)

yārinyār gājēriyā cē – ‘ta dziewczyna jest niska’

d) ‘coś/ktoś jest/znajduje się gdzieś’ (lokatywność): konstrukcja ze wskaźnikiem aspektu niedokonanego, *àkwai/bābù* (*bā*)

yārō yanā gidā – ‘chłopiec jest w domu’

àkwai wani bākō à kōfā – ‘przed drzwiami stoi (znajduje się) gość’

e) ‘coś/ktoś istnieje’ (istnienie): *àkwai/bābù* (*bā*), *dā*

àkwai kuɗi – ‘są pieniądze/pieniądze są’

dā kuɗi – ‘są pieniądze’

f) ‘oto jest coś/ktoś’ (prezentacja): *gā*

gā shi – ‘oto on’

¹² Fraza *kē nan* występuje (podobnie jak *nē/cē*) po frazie nominalnej, ale nie wyraża zgody pod względem rodzaju/liczby. Jest wariantem stylistycznym *nē/cē*, wnoszącym dodatkowe znaczenie ostateczności, nieodwołalności (Newman 2000: 547).

Jak pokazują przykłady, niektóre wykładniki wnoszą po kilka znaczeń, o których decyduje typ konstrukcji, w której się pojawiają. Na przykład *àkwai* z rzeczownikiem (zaimkiem, frazą nominalną) wyraża znacznie ‘istnieć’, podczas gdy *àkwai* z rzeczownikiem i frazą lokatywną jest nośnikiem znaczenia ‘znajdować się’.

Możliwe są też jeszcze bardziej zróżnicowane wzory konstrukcji, w których odpowiednikiem ‘być’ jest kilka wymienionych wyżej wykładników, na przykład *dà àkwai kudfi* – ‘są pieniądze’ (‘jest tak, że są pieniądze’), *àlbasàr dà kè¹³ àkwai* – ‘cebula, która jest’ (Newman 2000: 178). Ułomny czasownik *àkwai* (tu we frazie, w której zajmuje miejsce rzeczownika odsłownego) może pojawić się też w kontekstach przewidzianych dla spójki, na co wskazują przykłady z tekstu literackiego *Magana Jari Ce* (Imam 1937)¹⁴:

Waziri ya ce, ‘Lalle mutanen Sinari **akwai** munafukai...’

‘Wezyr powiedział: Doprawdy ludzie Sinari **są** obłudnikami’

Takie przykłady potwierdzają tezę, że odpowiedniki nieczasownikowe znaczenia ‘być’ hausa realizują swoje konkretne znaczenie w szerokim kontekście zdaniowym i z odniesieniem do sytuacji pozajęzykowej. Leksykalny odpowiednik czasownika ‘być’, który obejmowałby różne jego aspekty semantyczne, jest w tym języku trudny do ustalenia.

Hausa zaliczany jest do języków, w których nie ma czasownika ‘być’. Różne odcienie znaczeniowe tego pojęcia mogą jednak wyrażać orzeczenia czasownikowe, w których występują takie czasowniki jak *yi* – ‘robić’, *zama* – ‘stać się’, *zauna* – ‘siedzieć’. Tekst *Maga-*

¹³ *Kè* jest kontekstowym wariantem wskaźnika (*ya*)*nà* używanym w zdaniach względnych.

¹⁴ Tekst *Magana Jari Ce* jest uznawany przez hausanistów za tekst normatywny dla analiz lingwistycznych ze względu na akceptowaną przez normę standaryzacyjną wersję języka, jak też barwną stylistykę i bogatą frazeologię; tu cytowany za <http://gumel.com/hausa/littattafai/magana-jari/littafi-nadaya.htm>.

na *Jari Ce* dostarcza m.in. następujących przykładów¹⁵: *Wata shekara aka yi tsananin yunwa a wani gari* – ‘któregoś roku w pewnym mieście **był** (dosł. ‘zrobił się’) wielki głód’; *ya zama kuma ina jin abin da dabbobi da tsauntsaye ke fadi* – ‘jest tak’ (dosł. ‘stało się tak’), że rozumiem mowę zwierząt i ptaków’, *suka zauna kan hakanan dari dari har iyakar ransu* – ‘byli/pozostali (dosł. ‘siedzieli’) w tej niepewności aż do końca życia’. Czasownik *kasance* – ‘istnieć’ jest w tym źródle słabo reprezentowany, choć w świetle danych słownikowych to właśnie jemu można przypisać rolę najbliższego czasownikowego odpowiednika ‘być’. Zaznaczany w słownikach jako synonim *zama* – ‘być, stać się’ (Abraham 1962), może wystąpić z nim równolegle w konstrukcji, w której pełni rolę czasownika posiłkowego, np. *ya kasance ya zama* – ‘było, zdarzyło się’, dosł. ‘zaistniało, stało się’. W tej roli może łączyć się także z innymi czasownikami, do których wnosi znaczenie aspektu, np. *ya kasance ina rashin lafiya a lokacin* – ‘(było tak, że) ja w tym czasie byłem chory’ (Newman 2007).

Czasownik *kasance* znajduje szerokie zastosowanie w tekstach współczesnych języka hausa, wśród nich w języku mediów oraz w tekstach naukowych. Niżej podane są przykłady zaczerpnięte z komunikatów internetowych o różnym charakterze, rejestrujących głównie dialog polityczny, zawierających także przekłady z innych języków (wśród nich tekst Deklaracji Praw Człowieka). Potwierdzają one użycie *kasance* w charakterze odpowiednika ‘być’ w zdaniach, w których występuje on jako czasownik nieprzechodni (bez dopełnienia) lub jako czasownik posiłkowy, np.:

(wiadomości) Yasser Arafat ya **kasance** yana jinya a asibitin soja a wajen Paris

‘Jaser Arafat **przebywał** (był pod opieką) w szpitalu wojskowym w Paryżu’

¹⁵ Przykłady pochodzące z tekstów literackich, prasowych i internetowych podawane są w ortografii standardowej, bez oznaczeń tonów i długości samogłosek.

(fragment recenzji) *Yaya Baraka wato kawaliyar Alhaji zata **kasance**?*

‘co będzie z Baraką czyli utrzymanką Alhadżiego?’ (dosł. ‘jak Baraka [...] będzie istnieć’).

Obok takich regularnych struktur jest on używany także tam, gdzie można mu przypisać funkcję łącznika w zdaniu imiennym, np.:

*Daren jiya ya **kasance** daya daga cikin darare uku na shekara masu muhimanci*

‘Wczorajsza noc była (jest) jedną z trzech najważniejszych nocy w roku’

*Gaskiya ne cewa aure ya **kasance** daga cikin dabi'u na dan'Adam*

‘Prawdą jest, że małżeństwo należy do (dosł. ‘jest wśród’) nieodłącznych właściwości człowieka’

W Deklaracji Praw Człowieka przetłumaczonej na język hausa rozdział jedenasty ma następującą postać¹⁶:

*Mataki na goma sha **dāya** (11): Duk mutumin da aka tuhuma da aikata wani laifi, zai **kasance** da matsayin **mara-laifi** sai bayan an yi masa shari'a a gaban idon jama'a wadda ta nuna cewa ya taka doka, ya zamanto kuma a lokacin shari'ar an tabbatar masa da kariya wadda za ta **kasance** maceciyarsa.*

Rozdział 11: Każdy człowiek oskarżony o popełnienie przestępstwa ma prawo, aby uznano go zaniewinnego (dosł. aby **był on niewinny**) dopóty, dopóki nie udowodni mu się winy zgodnie z prawem podczas publicznego procesu, w którym zapewni mu wszystkie konieczne środki obrony (dosł. środki, które **będą** jego obroną).

¹⁶ Za http://unicode.org/udhr/d/udhr_hau_NE.pdf.

Czasownik *kasance* występuje więc także w kontekstach, w których znaczenie ‘być’ systemowo kodowane jest za pomocą predykatów nieczasownikowych. Orzeczenie czasownikowe jest tu zabiegiem stylistycznym, zastosowanym w charakterze ekwiwalentu czasownika ‘być’ z języka oryginału.

Być albo nie być – oto jest pytanie!

Powszechność i zróżnicowanie formalne predykatów nieczasownikowych wyrażających znaczenie ‘być’ w językach afrykańskich skłania do zadania pytania o możliwość wyrażenia w tych językach wszystkich treści kodowanych w innych językach za pomocą czasownika ‘być’, co zwłaszcza dotyczy zdań, w których czasownik ‘być’ funkcjonuje w charakterze odrębnej jednostki leksykalnej. Systemowe odrębności języków afrykańskich i języków europejskich polegają bowiem także na tym, że w tych ostatnich ‘być’ jest znaczącym predykatem, centralnym punktem w ‘propozycji’, należy też do pojęć filozoficznych oddających postawy wobec życia, świata, siebie samego. Zdania: ‘Myślę, więc jestem’, ‘Być albo nie być – oto jest pytanie’ wnoszą taką odrębną treść, choć jej interpretacja pozostaje otwarta i zależy od szerszego kontekstu.

Z przedstawionych wyżej danych wynika, że w językach afrykańskich komponent równoważny czasownikowi ‘być’ jest semantycznie pusty. Pozostaje on wprawdzie elementem ‘konstytucyjnym’ zdania (tzw. spójką, kopułą), ale jego treść znajduje się w innym miejscu w zdaniu lub jest integralnie związana ze strukturalnym wzorcem zdania. Poszczególne elementy znaczeniowe składające się na treść znaczenia ‘być’ są wyrażane za pomocą odrębnych środków leksykalnych czy stylistycznych. Aby zapewnić wierność przekładu, ‘być’ musi być zinterpretowane w jego właściwym wymiarze semantycznym, któremu przypisany jest ekwiwalent (często reprezentowany przez predykat nieczasownikowy).

Większe problemy interpretacyjne może stwarzać znaczenie ‘być’ będące odrębnym predykatem czy wręcz pojęciem abstrakcyjnym. Prześledzenie odpowiedników czasownika ‘być’ w języku hausa pokazuje, że na potrzeby takich znaczeń upowszechnił się czasownik *kasance*. Jest to leksykalny odpowiednik znaczenia ‘stać się’, ‘zda-

rzyć’, który zrobił „karierę” w tekstach współczesnych, gdzie funkcjonuje w charakterze odpowiednika ‘być’ w jego różnych odcieniach. Zdanie *Zan kasance gida a karfe bakwai* – ‘będę w domu o godzinie siódmej’ nie odwołuje się do żadnej z wcześniej wymienionych konstrukcji bezczasownikowych, które są wzorcami typologicznymi do wyrażania takich znaczeń (np. *Ina gida a karfe bakwai* czy użycia czasowników *zan zo* – ‘przyjdę’, *zan zama* – ‘będę przebywać’). Tu *zan kasance* jest leksykalnym ekwiwalentem czasownika ‘będę’¹⁷, i to on jest centralnym punktem w definiowaniu znaczenia całego zdania.

Można więc mówić o pewnej ewolucji systemu kodowania znaczenia ‘być’ w języku hausa. Ekwiwalentem ‘być’ we współczesnym języku jest coraz częściej regularny czasownik *kasance*, a nie konstrukcje bezczasownikowe. Poczyniona tu obserwacja wymaga dalszych badań, ukierunkowanych na skutki zmian składni języka hausa pod wpływem języka angielskiego. Potwierdzeniem tej obserwacji niech będzie przykład znanej frazy z dramatu Szekspira: ‘Być albo nie być – oto jest pytanie’, dla której w hausa akceptowanym odpowiednikiem jest *Tambaya ke nan* – *ya kasance ko kada ya kasance*¹⁸.

Kontekstowo uwarunkowanym zmianom znaczenia podlegają także inne wykładniki ‘być’. Ułomny czasownik *akwai* – ‘być, znajdować się’ występuje jako element złożenia *mai akwai* (dosł. ‘posiadający ‘być’, l. mn. *masu akwai*) i jest to odpowiednik znaczenia ‘bogaty, majątny, posiadający dużo pieniędzy’. Określenie to, znajdujące zastosowanie w języku współczesnym, charakterystyczne dla konwersacji codziennej, nieoficjalnej (co potwierdza rodzimy użytkownik hausa Isa Yusuf Chamo), pojawia się także we współ-

¹⁷ Fakt, że *kasance* jest we współczesnym języku leksykalnym odpowiednikiem czasownika ‘być’, potwierdza akceptowana fraza wyrażająca posiadanie *na kasance da shi* – ‘mam to’, dosł. ‘jestem z tym’, która jest równoważna systemowo zdefiniowanej konstrukcji posesywnej *ina da shi* – ‘mam’, dosł. ‘jestem/przebywam z nim’, w której czasownika nie ma.

¹⁸ Tu czasownik *kasance* ma postać *verbum finitum* (dosł. ‘stał się’ i ‘nie stał się’). Wersja przekładu została zaproponowana przez rodzimego użytkownika języka hausa dr Hafizu Miko Yakasai. Czasownik *kasance* w wersji zaprzeczzonej występuje z morfem negacji *kadà*.

czesnej literaturze, np. w wersji *dān masu akwai* – ‘ktoś z bogatej rodziny, syn zamożnych rodziców’ (dosł. ‘syn posiadających ‘być’). Jeśli leksykalne znaczenie *akwai* możemy tu poddać kontekstowej interpretacji, to pojawia się pytanie: czy treść semantyczna ‘być’ nie została w tym przypadku zinterpretowana jako ‘mieć’?

Wykaz stosowanych skrótów:

Cop – spółka (kopuła)
Def - określoność
Det – zaimek wskazujący
Emf - emfaza
excl - forma ekskluzyjna (wyłączająca)
Foc – wyróżnienie (*fokus*)
IMPF – aspekt niedokonany
kl – klasa nominalna
Loc – forma lokatywna (miejsownik)
Neg - negacja
Pl – liczba mnoga
PAST – czas przeszły
PERF – aspekt dokonany
Prep - przyimek
Rel - forma względna
r.m. – rodzaj męski
r.ż. – rodzaj żeński
Sg – liczba pojedyncza
Subj - podmiot
TENSE – wykładnik kategorii czasu

Zasady notacji tonów i długości samogłosek

[˘] - ton niski
[ˆ] – ton wznosząco-opadający
[ˊ] lub bez oznaczenia – ton wysoki
ā, ō, ē, ī, ū - samogłoski długie

Bibliografia

- Abraham, R.C. 1962. *Dictionary of the Hausa Language*, London: University of London Press.
- Appleyard, David. 1995. *Colloquial Amharic*, London: Routledge 1995.
- Bargery, G.P. 1934. *A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary*, London: Oxford University Press.
- Cyffer, Norbert. 1998. *A Sketch of Kanuri*, Köln, Rüdiger Köppe Verlag.
- Ceesay, Anna. 1990. „The Meaning ‘to be’ and ‘to have’”, w: Hausa, *Studies of the Department of African Languages and Cultures*, Hausa Studies IV, Warsaw University, 5-34.
- Danecki, Janusz. 1994. *Gramatyka języka arabskiego*, Warszawa: DIALOG.
- Frajzyngier Zygmunt. 2001. *A Grammar of Lele*, Stanford: CSLI Publications.
- Frajzyngier, Zygmunt. 2002. *Studies in Chadic Morphology and Syntax*, Paris: PEETERS.
- Güldemann, Tom, Voßen, Rainer. 2000. „Khoisan“, w: Bernd Heine, Derek Nurse (red.). *African Languages. An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press, 99-122.
- Heine, Bernd. 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Heath, Jeffrey. 1999. *A Grammar of Koyraboro (Koroboro) Senni. The Songhay of Gao, Mali*, Köln: Rüdiger Köppe.
- Hellwig, Birgit. 2003. *The grammatical coding of postural semantics in Goemai (a West Chadic language of Nigeria)*, Wageningen: Ponsen & Looijen.
- Imam, Abubakar. 1937. *Magana Jari Ce*, Zaria: Northern Nigeria Publishing Company ([http://gumel.com/hausa / littattafai / magana-jari / littafi-na-daya.htm](http://gumel.com/hausa/littattafai/magana-jari/littafi-na-daya.htm))
- Konaré, Demba. 1998. *Je parle bien bamanan*, Bamako: Jamana.
- Newman, Paul. 2007. *A Hausa-English Dictionary*, New Haven& London: Yale University Press.
- Ohly, Rajmund, Iwona Kraska-Szlenk, Zofia Podobińska. 1998. *Język suahili*, Warszawa: DIALOG.

- Pawlak, Nina. 2010. *Języki afrykańskie*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pawlak, Nina. 1992. „Non-verbal Sentences in Chadic”, *Studies of the Department of African Languages and Cultures*, Hausa Studies V, 5-34.
- Rowlands, E.C. 1969. *Yoruba*, London: The English Universities Press.
- Tritton, A.S. 1967. *Teach yourself Arabic*, London: The English Universities Press.
- Watters, J. 2000. *Syntax*, w: Heine, Bernd, Derek Nurse (red.). *African Languages. An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press, 194-230.
- Welmers, E. 1973. *African Language Structures*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Vycichl, Werner. 2005. *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egipt)* [*Berber Studies*, 10], Köln: Rüdiger Köppe.